

Millî Mücadele Döneminde Yunanistan'ın Türkiye'deki Örgütlenme Faaliyetleri ve Rum Patrikhanesi

Salim GÖKÇEN

Prof. Dr., Erzincan Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
E-Mail: sgokcen@atauni.edu.tr

Geliş Tarihi: 12.09.2017 Kabul Tarihi: 09.04.2018

ÖZ

GÖKÇEN, Salim, **Millî Mücadele Döneminde Yunanistan'ın Türkiye'deki Örgütlenme Faaliyetleri ve Rum Patrikhanesi**, CTAD, Yıl 14, Sayı 27 (Bahar 2018), s. 49-69.

Yunanistan, Mondros Mütarekesi ile birlikte Osmanlı toprakları üzerindeki emellerini uygulamaya koymak üzere harekete geçti. Türk topraklarına yönelik yayılcı politikasını gerçekleştirmek adına Fener Rum Patrikhanesi ile iş birliği içerisinde bulunan Yunanistan'ın amacı; İstanbul merkezli büyük bir Yunanistan ortaya çıkarmaktı.

İşgal siyasetini belli bir plân dâhilinde yürüten Yunanistan, bir yandan ileri sürdüğü iddialar ile Avrupa devletlerini yanına almak istiyor diğer yandan da Osmanlı Devleti içindeki Rumları teşkilâtlandırarak Anadolu'da ciddi bir iskân siyaseti takip ediyordu. Yunanlar iddialarını kuvvetlendirmek ve Rum iskânını sağlamak amacıyla Türk halkına korku ve dehşet salıyor, böylelikle onları buldukları yerden göçe zorluyordu. Yunanistan, bütün bu çalışmalarını Fener Rum Patrikhanesi ve onun aracılığı ile kurdurmuş olduğu örgüt ve teşkilâtlardan büyük ölçüde faydalanarak yürüttü. Görünüşte insanî amaçlarla Anadolu'ya gelen Yunan gemileriyle getirilen silâh ve cephane kiliselerde saklanmakta ve bu şekilde Anadolu'da oluşturulan çetelere bu silahların sevkiyatı yapılmakta idi.

Bu çalışmada, Yunanistan'ın Mütareke ve Millî Mücadele döneminde Türkiye'de yaptığı

işgalleri kolaylaştırmak maksadı ile İstanbul'da bulunan Rum Patrikhanesi'nin de yardımını alarak gösterdiği örgütlenme faaliyetlerinin kapsamı üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Millî Mücadele, Türkiye, Yunanistan, Venizelos, Rum Patrikhanesi

ABSTRACT

GÖKÇEN, Salim, **Greece's Organizational Activities in Turkey During National Struggle Period and Greek Patriarchate**, CTAD, Volume 14, Issue 27 (Spring 2018), pp. 49-69.

Greece took action to apply its plans on the lands of the Ottoman Empire upon signing of the Treaty of Mudros. In order to realise its aim for the irredentist policy towards Turkish lands, Greece collaborated with the Phanar Greek Patriarchate. The aim of Greece was to found a great Greece whose capital was to be Istanbul.

Greece, which carried out the occupation politics within a certain plan, wished to take the support of the European States with the allegations that it put forward, while following a serious settlement politics in Anatolia by organizing Greeks within the Ottoman State. The Greeks spreaded fear and horror to the Turkish people in order to strengthen their claims and to ensure Greek settlement, thus forced them to migrate from where they resided. Greece carried out all these activities by availing itself, to a great extent, of the Phanar Greek Patriarchate and the organizations that it caused to be established through the Patriarchate. The weapons and ammunition brought by Greek ships coming to Anatolia seemingly for humanitarian purposes were hidden in the churches and these weapons were shipped to the gangs created in Anatolia.

This study will focus on the scope of the organizational activities that Greece has shown with the help of the Phanar Greek Patriarchate in Istanbul for the purpose of facilitating occupations in Turkey during the Armistice and National Struggle period.

Keywords: National Struggle, Turkey, Greece, Venizelos, Greek Patriarchate.

Giriş

Yunanistan'ın Türkiye'deki Örgütlenme Stratejisi

Yunanistan, Mondros Mütarekesi ve sonrasında ortaya çıkan durumu fırsat olarak görmüş, Türkiye'de yaşayan Rumları teşkilâtlandırarak bunları Türkiye ve Türklere karşı kullanma yoluna gitmiştir. İtilaf Devletleri temsilcilerinin de desteğini alan Yunanlar, ilk olarak İstanbul'u merkez tutmak üzere Rumları teşkilâtlandırmaya başlamışlardır. Fener Rum Patrikhanesi'nin öncülüğünde gelişen bu teşkilatlanma çalışmalarında, *Büyük Yunanistan* konusunda cesaretlendirilen yerli Rumlar da seferber olmuşlardır.¹

¹ Ertuğrul Zekâi Ökte, "Yunanistan'ın İstanbul'da Kurduğu Gizli İhtilâl Cemiyeti Kordus", *BTİD*, S:40, (Ocak 1971), s.22. Ayrıca, yerli Rumların İstanbul'da ihtilal çıkarma hazırlıkları ile ilgili olarak bkz. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dâbîhiye Nezâreti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti, BOA DH KMS*, 49-2/27 (2).

Yunanistan'ın Türkiye'deki gizli çalışmalarını ana hatları ile dört grupta toplayabiliriz:

I. Gizli örgütler kurmak suretiyle ülkede;

I.1. İsyanlar çıkarmak,

I.2. İhtilaller plânlamak ve uygulamaya koymak,

I.3. Ermeni Komiteleri ile iş birliği yaparak bunları, kendi amaçlarına hizmet için hazırlamak, bu komitelere yardım etmek,

I.4. Sabotaj, katl faaliyetlerini plânlamak.

II. Türkiye'de Osmanlı tabiiyetindeki Rumları seferberlik ilan etmek sureti ile askere almak, eğitmek ve savaş alanlarına sevk etmek,

III. İstanbul'da İzci Örgütleri kurmak sureti ile Rum gençlerini Yunan idealleri doğrultusunda kazanmak, onları eğitmek, gereğinde canlı ve cansız hedeflere karşı kullanmak,

IV. Türkiye'de bulunan veya gelecek olan yabancı tetkik ve araştırma heyetlerini etkisiz hale getirmek için her türlü propaganda faaliyetlerini yapmak, Rum nüfusun Batı Anadolu ve diğer arzulanmış bölgelerde çoğunlukta olduğu konusunda bu heyetleri inandırmak için çeşitli çalışmaları plânlamak ve uygulamak.

İstanbul'da ve Anadolu'daki yoğun çalışmalar neticesinde kurulan dernek ve örgütlerin faaliyet sahaları oldukça geniş bir alanı ihtiva etmekteydi. Kurulan bütün bu teşkilatların merkezi ve yönlendirildiği yer de tabii ki Fener Rum Patrikhanesi'nin bulunduğu İstanbul idi. Türkiye üzerindeki düşüncelerinin gerçekleşmesinde Rum unsurunun önemini iyi bilen Eleutherios Venizelos, Mütareke'den sonra İstanbul'u tam anlamıyla siyasî bir merkez haline getirme zamanının geldiğine inanarak, başta Patrikhane olmak üzere kiliseleri, bütün Rum okul ve kuruluşlarını teşkilâtlandırmak istemiştir.²

Venizelos'un amacına ulaşmasında İstanbul'da kendisine yardımcı olacak kurumlar ise şunlardı:³

-Fener Rum Patrikhanesi,

-Zağrafiyun ve Zapyon Rum Liseleri,

-Beyoğlu'ndaki Edebi Kulüp,

-İstanbul'un değişik yerlerindeki Rum Kulüpleri,

-Adalar Okulları, Yetimevleri ve Hastaneler,

-Rumca yayın yapan gazeteler.

² Ali Güler, *Dünden Bugüne Yunan-Rum Terörü*, Ocak Yay., Ankara 1999, s. 21.

³ *Pontus Meselesi*, Haz. Yılmaz KURT, TBMM Hükümeti Matbuat Müdüriyet-i Umumîsi, Ankara 1995, s. 33.

Daha önceki yıllarda kurulmuş ve Mütareke'ye kadar faaliyetlerini sürdürmüş olan bu kuruluşların yeniden düzenlenmesi gerekiyordu. Bu nedenle, 26 Ekim 1918'de Patrik *Germanos Kavakopoulos*'nun istifası üzerine Patrikhane'nin başına Bursa Metropolidi *Dorotheos Mammelis* getirildi.⁴ Bu tarihten itibaren Patrikhane, ahdî ve idarî hukuka aykırı bir tarzda hariçteki birçok kuruluş ve Batı kiliseleriyle ilişkiye girdi. Venizelos ayrıca, 28 Kasım 1918 tarihinde siyasî temsilci olarak *Kanelopoulos*'u, askerî temsilci olarak da Girit sergerdeliğinden yetişmiş olan *Miralay Katehakis*'i İstanbul'a gönderdi. Bunlardan önce Yunan Konsolosu *Koharis* de İstanbul'a gelerek faaliyetlerine başlamış bulunuyordu.⁵

Yunanistan tarafından İstanbul'daki Rum teşkilatlarını organize etmek için görevlendirilenler sadece bu üç kişi değildi. Değişik zamanlarda, farklı görevlerle birçok siyasî ve askerî şahıs, Yunanistan tarafından İstanbul'a gönderildiler. Örneğin, Patrikhane'nin, Yunan Konsolosluğu'na müracaatı üzerine jandarma işlerini idare için *Dimitri Vkerbiril* ve *Yüzbaşı Yanikas* ile *Tevsimair*, Yunanistan tarafından Trabzon'a gönderildiler. Yunan *Miralay Aleksandre Simraki* de İstanbul'a gelerek Yunan elçiliğinde Yunan gizli zabıtasının İstanbul teşkilâtına memur olarak işe başladı. Bu kişi, yanındakilerle birlikte ve bir torpido ile *Pontus Cumhuriyet Hükümeti*'nin Jandarma teşkilâtını tensik etmek üzere Trabzon taraflarına hareket edecekti. Bununla birlikte Yunanistan, İstanbul'daki bütün Rum kulüplerini birleştirmek, bir idare heyeti tarafından Yunanistan'dan gelecek emir dairesinde hareket ettirmek ve ayrıca propaganda yaptırmak üzere özel bir görevle hariciye memurlarından *Jorj Sakliari*'yi de göndermiş, bu kişi de Ekim 1919 tarihine kadar *Tatavla* (Kurtuluş)'daki *Kravgi* (Haykırış) ve *Makeri Köyü* (Bakırköy)'ndeki *Nea Zaveniki* (Yeni Hayat) hayrât kulüplerini birleştirmiştir. Sakliari'nin çalışmaları neticesinde bu kulüplere 30 bin civarında *fedai* yazılmıştır⁶.

Kanelopoulos ise siyasî temsilci olarak daha çok, diğer azınlıklarla Rumlar arasında iş birliği sağlamak için çalışıyordu. Bu sebeple ilk olarak siyasî bakımdan Musevileri Rumlarla birleştirmek istemiştir. Siyasî temsilci Kanelopoulos, ayrılış tarihi olan 22 Ocak 1921'e kadar bu faaliyetlerine devam etmiş ve yerini *Sakelaropoulos*'a bırakmıştır.⁷

⁴ Dorotheos'nun tayini bir İrade-i Seniyye ile de onaylanmıştır:

“Rum Patriği Yermanos Efendinin esbâb-ı sıhhiyesinden naaşi vuku-u istifasına binaen patrik-i cedid intihab ve tayin oluncaya kadar Patrik Kaymakamlığına meclis-i metropoliten ve meclis-i muhtelit taraflarından intihab olunan Bursa Metropolidi Dorotheos Efendinin tayini Meclis-i Vükela kararıyla tensib olunmuştur. Bu irade-i seniyyenin icrasına Adliye ve Mezahib Nazırı memurdur.” Başbakanlık Osmanlı Arşivi Meclis-i Vükela Mazbataları, BOA MV, 222/189-1.

⁵ Güler, *age.*, s.22.

⁶ *Harf Tarihi Vesikaları Dergisi*, S:11, Vesika No:236.

⁷ *Pontus Meselesi*, s. 40.

İstanbul ve çevresinde Rum çetelerinin kurulması, teşkilâtlandırılması, silahlandırılması işini ise Yunan Askerî Temsilcisi Miralay Katehakis yürütmekte idi. Girit isyanlarında yetişmiş iyi bir komitacı olan Katehakis, Patrikhane'yi korumak bahanesiyle İstanbul'a getirttiği jandarmaları, sözde erzak ambarı teşkili için oluşturulmuş iki bölük askeri, Rum köylerine dağıtarak bunlar aracılığı ile silahlı çeteler oluşturdu.⁸

Katehakis, İstanbul'da sadece çete faaliyetlerini idare etmekle kalmamış, siyasî ve askerî teşkilâtların kurulmasında da rol oynamıştır. Nitekim Türk ve Bulgar ordularında hizmet yapmış subaylardan meydana gelen bir *Rum Cemiyeti* de teşkil etmiştir. Bu cemiyet, 20 Aralık 1920 ve 8 Ocak 1921 toplantılarından sonra *Rum Millî Müdafaa Komitesi* ile birleştirilmiş, üyeleri de ayrıca Yunan istihbarat işlerinde pek çok hizmetlerde bulunmuşlardır.⁹

Katehakis'in Yunan ideallerine ne derece bağlı olduğu, 10 Şubat 1919'da *Kurtuluş Kilisesi*'ndeki nutkundan daha iyi anlaşılmaktadır:

“Rumlar! sizin gibi büyük bir millet, artık Türklere esir olamaz, İstanbul, Constantinopol olacak, Yunan bayrağı buralarda dalgalanacak; İstanbul Yunanistan'ın olacak... Hepiniz şu başınızdaki fesleri yere atın; bundan sonra Hıristiyan serpuşunu giyiniz.”¹⁰

1921 Nisanında ele geçirilen bir Yunan subayın cebinden çıkan mektup, Yunanların Türk topraklarını işgal etmekteki amaçlarını ortaya koymuştur:¹¹

“Tanrım, beni bu mes'ud günlere erdirdiğin için ne kadar bahtiyarım. Şimdi, tarihini Fatih'in sülâlesinden derya gibi akan kanlarıyla yıkarken Dömeke Bozgunu'nun acısını aldık! Hazret-i Mesih, sana sonsuz teşekkürler, sınırsız övgüler.

Uyan ey kahraman ecdat, uyan XI.Konstantin:

Senin taht ve tacını süvarilerine çiğneten Fatih'in öldürülen askerlerine bak! Çekirge sürüsü gibi tarlalara serpilmiş subay cesetleri, yüz üstü kapanarak yenilgilerini itiraf ediyorlar. Osmanlı sancağı, yaralıların yaralarını okşayarak gönüllerini almak için gelenlerin ayaklarını silmeleri için Kızılhaç hastanesinin eşiklerine serilmiş, gelip geçen çiğniyor. Dün Avrupa'ya müthiş bir ateş halinde akın eden Türk imparatorluğunun cesur orduları bu gün krallığımızın kudreti karşısında yerlere kadar eğilerek alçalmış bir şekilde ruhlarını teslim ediyorlar. Atımızın ayakları altında taş yerine kesilmiş kafalar, toprak yerine yumuşak cesetler çiğneniyor. Büyük Bizans'ın üstüne çöken karanlık devrin bu günkü bezginliğini silkererek mezarından çıkıyor. Şanlı Helen orduları ayak bastıkları köylerde Türk hakanının bütün zincirlerini kırıyor, onları Yunanılaştırıyor, onlara Hıristiyanlığı kabul ettiriyor. Çocuklar, kadınlar, kızlar süngülerimizin pa-

⁸ Celal Bayar, *Ben de Yazdım*, V, Sabah Kitapları, İstanbul 1997, s.24-25.

⁹ *Pontus Meselesi*, s. 39.

¹⁰ M. Süreyya Şahin, *Fener Patrikhanesi ve Türkiye*, Ötüken Yay. İstanbul 1996, s.163.

¹¹ *Hakimiyet-i Milliye*, (7 Nisan 1337).

rılınsını görür görmez derhal Hıristiyan oluyor. Mutaassıp domuz Türklerin kafalarını vücutlarından ayırıyoruz. Vardığımız köylerde batıl Türk itikadının uğursuz simgesi olan minareler, mescitler, mabetler derhal dinamitlerle uçuruluyorlar. Yunan subayı vazifesini gelecek için o kadar metin bir surette ifa ediyor ki, Türkler bundan sonra memleketlerinde yabancı bir seyyah gibi dolaşacaklardır.

Ne azametli inkılâp. Ne şerefli zafer. Ben Türk namına ele geçenleri öldürmeyi bir vecibe-i medeniyet addediyorum. Çünkü barbar insanlar, beşeriyet için gayet muzır bir unsurdur. Şefkat, Türkler hakkında duyulmayacak, edilmeyecek bir histir. Onlar için şefkat ateştir. Türklere merhamet etmek, onları hasretini çektikleri cennete göndermektir.”

Türkiye’de hareket sahası bulan ve İstanbul’u merkez olarak kullanıp Türkiye ve Türklük aleyhine faaliyet gösteren Rum-Yunan örgütlerinin kurulmasında ve etkin bir şekilde faaliyet göstermesinde Kilisenin ve din adamlarının oldukça önemli rolü bulunmaktadır

Fener - Rum Patrikhanesi, Kiliseler ve Dinî Kişiliklerin Türkiye’deki Yunan Örgütlenme Faaliyetlerine Katkıları

Mondros Mütarekesi’nin imzalanmasından sonra Fener Rum Patrikhanesi, İstanbul’un Yunanistan’a ilhakını istemeye¹² ve uluslararası bir idareye kavuşturulması için bazı girişimlerde bulunmaya başladı. Bununla birlikte Patrikhane, Türklerle meskûn bölgelerde Türkleri göçe zorlamak için sık sık yangınlar dahi çıkarttı.¹³

Mütareke’den sonra, İstanbul’da ve Türkiye genelinde Rum-Yunan faaliyetlerinin merkezini, Fener Rum Patrikhanesi oluşturuyordu. Patrikhane, başta siyasî faaliyetler olmak üzere, terör örgütlerinin teşkilâtlandırılması, çetelerin desteklenmesi, nümayişlerin düzenlenmesi, kültürel çalışmaların yürütülmesi, propagandanın yaygınlaştırılması gibi işleri yapan bir kuruluş durumundaydı.¹⁴ Venizelos’un, Türkiye üzerindeki ideallerinin gerçekleşmesi için Patrikhane’nin dinî gücüne ve Rumlar üzerindeki etkisine gerçekten ihtiyacı vardı. Nitekim Patrikhane’nin bu alanda gösterdiği daha önceki büyük hizmetleri bilinmekteydi. Venizelos bu husustaki düşüncelerini; “*Patrikhane, Yunanistan’ın emrine girmelidir; bu suretle birleşmiş bir Patrikhane’nin ilerideki milli davalarda rolü pek büyük olacaktır*” şeklinde ifade etmiştir.

¹² Mustafa Kemal Paşa’nın Hariciye Nezareti’ne gönderdiği şifre için bkz. *HTVD*, S:11, Vesika No: 256.

¹³ Adnan Sofuoğlu, *Fener Rum Patrikhanesi ve Siyasi Faaliyetleri*, Turan Yay. İstanbul 1996, s.96. Mehmet Okur, “Millî Mücadele Döneminde Fener Rum Patrikhanesi’nin ve Metropolitlerin Pontus Rum Devleti Kurulmasına Yönelik Girişimleri”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S: 29-30, (Mayıs-Kasım 2002), s. 103.

¹⁴ *BOA DH KMS*, 49-1/78 (1-3).

Girit'teki başarılarından cesaret alan Venizelos, Yunanistan Başbakanlığına geçmek üzere Girit'ten ayrıldığı tarihte gizlice papaz kıyafeti ile İstanbul'a gelerek bir Rum'un evinde bir hafta kalmış ve Patrikhane'ye esas programı dâhilinde yeni bazı talimatlar vermiştir. Bundan sonra artık Patrikhane, Venizelos'un ve Yunanistan'ın Türkiye'deki icra vasıtası haline gelmiştir. Tarih boyunca toprak isteklerini destekleme konusunda dini, politik bir silah olarak kullanmış ve ondan büyük ölçüde yararlanmış olan Yunanistan, böylece dışarıda Patrikhane gibi önemli bir dinî kuruluşun tekrar desteğini kazanmıştı.¹⁵ Bu nedenle, Patrikhane'nin Yunanistan emellerine hizmet eden bir kuruluş durumuna gelmesi daha 1910 yıllarında gerçekleşmiş bulunuyordu.¹⁶

Venizelos'un, Patrikhane'deki çalışmalar için hiçbir fedakârlıktan kaçınmadığı görülmektedir. O, İstanbul'da başlayan çalışmalar için *Özel Örgüt* tahsisatından birkaç milyon Drahmi ile Amerika'da oturan İstanbullu *Nüzoponlos*'nun bağışladığı dört milyon Drahmi'yi ve Yunanistan İçişleri Bakanlığı'nın Anadolu ve Rumeli muhacirlerinin iskânı için ayırdığı yarım milyon Drahmi'yi tahsis etti. Böylece, Patrikhane'nin esasen büyük bir yekûn tutan gelirine yüksek miktarda bir ilave yapılmış oldu.¹⁷

Venizelos'un Ekim 1918'de Bursa Metropoliti *Dorotheos*'nun Patrik Vekili olarak seçilmesini sağlaması, Patrikhane'nin radikal unsurları tarafından uygun görüldüğü gibi İngilizler tarafından da olumlu karşılanmış ve bu durumu *Lord Granville* 23 Kasım 1918 de Balfour'a gönderdiği raporda şu şekilde belirtmişti:¹⁸

"...Bursa Metropoliti 'Locum Tenens' (Vekil) Dorotheos gözü pek, azimli ve zeki bir papazdır. Patrikhanenin imtiyazlarının Jön Türkler tarafından feshedilmesinden dolayı her şeyden önce Babıali nezdinde protesto etmiş. Babıali ve Patrikhane arasında imza edilmiş olan 1897 uzlaşması ile müesses hukukî halin iadesi için de ısrarda bulunmuştu."

Dorotheos, İstanbul'da bulunan Rumları Yunanistan'dan gelen temsilciler ve subaylar gözetiminde teşkilatlandırmaya büyük önem vermiştir. Bu maksatla, teşkilatlanmaya önce Patrikhaneden başlamış Drama, Amasya, Ankara, İnoz (Enez), Vize, Çanakkale, Trabzon ve Kayseri Metropolitleri İstanbul'a getirilerek *Ruhani Meclis*'e geçici üye sıfatıyla iştirak ettirilmiştir. Dorotheos bu uygulamasında Osmanlı Hükümeti'ne karşı hiçbir bağlılık kaydı göstermeyerek

¹⁵ Şahin, *age.*, s. 162.

¹⁶ Yunan Millet Meclisi'nde 5 Mart 1921 tarihinde yapılan bir tartışmada Dışişleri Bakanı Baltacis'in sözlerinden Patrikhane'nin Yunanistan'a nasıl hizmet ettiği çok iyi anlaşılmaktadır. Baltacis, Patrikhane'ye hücumlarda bulunan Milletvekili Kampanis'e şu cevabı vermiştir; "*Yunan milleti bugün Fener Patrikhanesi'ne şükran borçludur. Onun geçmişteki mücadeleleri, Yunan milletini bu fütübata nail ettirdi. Sözlerinizi geri almaz!*" Şahin, *age.*, s.174.

¹⁷ *Pontus Meselesi*, s. 34.

¹⁸ Gotthard Jaeschke, "İngiliz Belgeleri Işığında Yunanların İzmir Çıkartması", Çev Mihin EREN, *Bellefen*, S:28, (Ekim 1968), s. 571.

bağımsız hareket ediyor; bazı konularda Venizelos'un fikir ve talimatını almakla yetiniyordu.¹⁹

Dorotheos, Yunan Ordusu'nun Edirne'yi alıp, Çatalca'ya doğru ilerlemesi üzerine o bölgede bulunan Rum Metropolit ve papazlarına Yunan askerleri geldikçe karargâhlarına gidip kendilerini takdis etmelerini emretmişti. Edirne Metropoliti *Polikaryos*, Trakya'da bulunan birçok papazı da yanına alarak Atina'ya kadar gitmiş ve orada Edirne'yi kurtardığından dolayı Venizelos'a teşekkür etmiş ve uzun ömürler dilemişti.²⁰

Patrikhane, aynı zamanda Mütareke'den sonraki uygun durumdan istifade ederek, İstanbul'da tutuklu olan Rumların serbest bırakılması ile ilgili teşebbüslerde de bulunuyordu. Bunun için Patrikhane'nin İngiliz Komiserliği'ne müracaat ettiği anlaşılmaktadır. Bu müracaatlar neticesinde, İngiliz genel karargâhının en güçlü şahıslarından birisi olan Kolenel (Albay) *Heatchte Smythe*, İstanbul hapishanelerini teftişe giderek azınlıklardan olan bütün mahkûmları serbest bıraktırmıştır. Serbest bırakılanlar arasında kendi ailesinden iki kişiyi öldüren bir Ermeni olduğu gibi, *Tokatlyan*'ın önünde Hayri Paşa'nın oğlunu tabancayla vuran bir Rum da vardı.²¹

Patrikhane'nin Rum tutukluların serbest bırakılması için uğraşması, çete faaliyetleri ile de yakından ilgilidir. Çünkü bu insanlar serbest bırakılınca çeşitli bölgelerdeki Rum çeteleri ile Anadolu'yu işgale başlayan Yunan ordusunda istihdam edileceklerdir.²²

Dorotheos, Rum çetelerinin bütün faaliyetlerinde büyük payı olan birisiydi. Fakat bu papazın siyasî alanda oynadığı rol, çetelerin hazırlanmasındaki ustalığından daha da üstündü.²³ Nitekim 3 Temmuz 1919'da Ermeni Patriği ile birlikte, *Türkiye'deki asayişsizlikten, Türklerin millî savunma bahanesiyle Hıristiyanlara saldıracaklarından, Anadolu'da teşkilatlanmakta olan millîcileri hükümetin desteklediğinden* bahseden bir dilekçeyi İngiliz Yüksek Komiserliği'ne vererek

¹⁹ Güler, *age.*, s. 33.

²⁰ Şahin, *age.*, s. 177.

²¹ Alb. Smythe'in bu serbest bırakma olayını ne zaman gerçekleştirdiği H. Edip Adıvar'ın hatıralarından tam olarak tespit edilemiyorsa da, bunun Patrikhane'nin bu konudaki istekleri ile aynı tarihlerde gerçekleştiği kuvvetli bir şekilde tahmin edilebilir. Halide Edip Adıvar, *Türk'ün Ateşle İmtihanı*, İstanbul 1982, s. 16. Mihailidis, Alb.Smythe'in hapisshanede Türk yetkililere ve hakimlerine çok büyük hakaretler ettiğini ifade etmektedir. Kostas Mihailidis, *Küçük Asya Seferi*, Çev. S. KARAOĞLU, (ATASE Arşivi, Yayınlanmamış Daktilo Metni), Atina (t.y.), s. 46.

²² 12 Haziran 1919 tarihli rapora göre, Patrikhane tarafından kapalı sandıklar içerisinde bulunan silahların yerli Rumlara dağıtıldığı ve Rumların Patrikhane tarafından silahlandırıldığı bildirilmektedir. *BOA DH KMS*, 49-2/28.

²³ *BOA DH KMS*, 52-4/33. Kütahya Mutasarrıflığından Dâhiliye Nezareti'ne 20 Mart 1919 tarihli tahrirat için bkz. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dâhiliye Nezareti İdare-i Umum Müdüriyeti*, *BOA DH/İ-UM*, E-50/17. Polis Müdüriyet-i Umumiyesi'nden Dâhiliye Nezareti'ne 5 Haziran 1919 tarihli tahrirat için bkz. *BOA DH KMS*, 49-2/28.

tedbir alınmasını isteyen ve 17 Ekim 1919'da Ermeni Patriği Zaven Efendi ile birlikte Türkiye'nin tamamının işgal edilmesini isteyen,²⁴ 14 Şubat 1920 günü Lloyd George'a; İstanbul için Yunan mandasını teklif eden de yine kendisi idi.²⁵

Patrikhane, bu dönemde çeşitli Rum örgütlerini de organize etmekte ve bu amaçla izci teşkilatlarının takviyesi için kilise ve okullara tamimler göndermekte idi. Üstelik Patrik, amacı Osmanlı Devleti içerisinde karışıklık çıkarmak üzere çeteler kurmak ve idare etmek, mitingler ve propagandalar yapmak olarak belirlenmiş olan *Mavri Mira Örgütü*'ne de başkanlık yapmakta idi. Temmuz 1919'da *Çengelköy Rum Kilisesi*, mektep ve mezarlığından silah dağıtıldığı ihbarı üzerine başlatılan soruşturma neticesinde *Kandilli Rumlarının Averof Zırhlısı Komutanından silah istedikleri* öğrenildi. Yunan komutan, Rumlara hemen verebilecekleri silahları olmadığını, ancak Çengelköy'deki depodan 50 silah gönderileceği sözünü vermiştir.²⁶ Ayrıca İstanbul'da çok sayıda Rum Kilisesi'ne Yunan bayrakları çekilmiştir.²⁷ Yine bu dönemde Patrikhane, propagandaya da önem vermiş, Yunanca ve Fransızca olarak yayınlanan "*Siyah Kitap*"ta "*Türklerin zalim idarelerine dair(!)*" belgeler yayınlamıştır.

Dorotheos, Osmanlı kanunlarına göre yalnız dinî yetkilere sahip olmasına rağmen daha çok siyasî işlerle uğraşmıştı.²⁸ Patrikhanenin bu dönemde tamamen siyasetle uğraşmasının bir örneği, Yunanistan ile birleşme kararı almasıdır. Böylece Patrikhane, Rum topluluğu üzerindeki kesin hükümlerini tek taraflı olarak üstlenmiş oluyordu.²⁹ Patrikhane tarafından alınan bu kararın o sırada

²⁴ Dorotheos, Paris Barış Konferansı'nda sadece Rumların değil bütün Türkiye Hıristiyanlarının temsilcisi gibi hareket etmiş ve Konferans heyetine sunduğu muhtıradan, Türkiye Hıristiyanlarının Yunanistan'a ilhak etmek istediklerini belirtmişti. Ancak konferansta görüşüğü bazı kişiler İstanbul'un Yunanistan'a ilhak edilemeyeceği, Rumların Türklere oranla azınlıkta kalmasının bu duruma engel teşkil ettiği, esasen mevcudiyet dahi gösterilemediğinden bahsetmişti. *BOA DH KMS*, 49-2/ 9 (1).

²⁵ Selahattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, I, MEB. Yay. İstanbul 1991, s.88-89.

²⁶ *BOA DH/İ-UM*, 19-8/1-8.

²⁷ *BOA DH KMS*, 49-2/48.

²⁸ Mustafa Kemal Paşa, 8 Kasım 1919 tarihinde Harbiye Nezareti'ne gönderdiği şifrede, Patrikhane'nin vazifesini şöyle izah etmiştir: "*Propaganda için uygun görülecek kişileri, Fransa, İngiltere, İsviçre, Yunanistan'a göndererek tabrik ve teşviklerde bulunmak... Yunanistan'dan gelen emirleri uygulamak, çeteleri gerekli yerlere göndermek...*". *HTVD*, S:11, Vesika No:256.

²⁹ Bilge Criss, *İşgal Altında İstanbul (1918-1923)*, İletişim Yay., İstanbul 1994, s.163. Patrikhane, aldığı ilhak kararı üzerine Yunanistan'a olan bağlılığını her açıdan göstermek amacıyla dış görünüme ilişkin de yeni kararlar almıştı. Örneğin, Rumlara şapka giymeleri ve fesleri mutlaka çıkarmaları gerektiği konusunda emir verilmiş ve bunun üzerine bazı Rumlar bu emre uymuşlardı. Yine bu dönemde Fener Rum Patrikhanesi çalışanlarının elbisesi, Adliye ve Mezâhip Nezareti'nin belirlediği şekilden ayrı olarak imal ettirilmiş ve elbiselere "*Doğu Roma İmparatorluğu*" arması işlenmişti. Rumların yaptıkları ayinde, "*Bundan böyle ne kadar Rum varsa hepsinin şapka giyecekleri ve fes giyenleri Rum olarak tanımayacakları*" bildirilmişti. Hülya Toker, *Mütareke Döneminde İstanbul Rumları*, H.Ü.A.İ.İ.T.E. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2004, s. 267.

Paris'te bulunan Fener Rum Patriği aracılığı ile Paris Barış Konferansı'na sunulması plânlanmıştı. 17 Mart 1919'da alınan karar şöyleydi:³⁰

“Devlet ve milletlerin kaderlerinin tayin edildiği şu sırada 500 seneden beri esaret altında bulunan Rumlara da tam istiklâl verilmesi ve ileride doğuda asayişin temini için müstakil idarelerinin Yunanistan'a rabt ve ilhakı talep ve rica edilmekte idi ve bu meselenin, sulh konferansındaki İngiltere, Fransa, Amerika, İtalya ve Yunan murahhasları nezdinde, İstanbul Rum Patrik Kaymakamı tarafından görüşüleceği kararlaştırılmıştı.”

Dorotheos, Paris'te Konferans Heyeti'ne sunduğu muhtıradaki Türkiye Hıristiyanlarının Yunanistan'a iltihak etmek istediklerini bildirmiştir³¹. Bu arada, İstanbul'da Yunan propagandası da yoğunlaşmıştı. Yunan gemileri ile getirilen askeri mühimmat Yunan askerleri tarafından başta *Ayadimitri Kilisesi* olmak üzere birçok kiliseye sandıklar içerisinde taşınarak Rumlara dağıtılmaktaydı.³²

Dorotheos, Osmanlı Devleti dışında da kamuoyu yaratmaya ve taraftar toplamaya çalışıyordu. Bu nedenle kiliselerin birleştirilmesi konusunu gündeme getirmişti. Patrikhane, Hıristiyan kiliseleri arasında samimi bir birlik fikri lehinde görüş belirtmişti. Dorotheos, *Anglikan Kilisesi* ile *Ortodoks Kilisesi* arasında bir yakınlaşmanın mümkün olduğunu söyledikten sonra, asıl amacın bir yakınlaşmadan ibaret olduğunu ve diğer milletlere örnek teşkil edecek bir kilise birliği meydana getirmek amacının takip edildiğini söylemişti.³³

Dorotheos, Yunan Konsolosluğu'ndan aldığı yazı üzerine Yunan ordularının Hıristiyanlık adına mukaddes cihat yaptıklarını ifade etmiş ve Türkiye'deki Rumların Yunan ordusuna katılması için beyannâme yayımlamıştı. Eylül 1919'da yayımladığı bir başka beyannâme ile de Yunan ordusunun Türklere karşı muzafferiyetini överek, yerli Rumların Yunan ordusuna katılmaları emrini bir kez daha tekrarlamıştı.³⁴

Dorotheos, 1921 yılına gelindiğinde *Londra Konferansı*'na katılmak üzere bir heyet oluşturulması yolunda girişimlere başladı ve kendi başkanlığında bir heyet meydana getirdi.³⁵ 28 Kasım 1920'de bastırıldığı³⁶ ve Müttefik Devletler temsilcilerine dağıttığı, sözde Türklerin Rumlara yaptığı zulümleri anlatan *Siyah Kitap*'tan birer nüsha hazırlatarak Londra Konferansı'na gelenleri etkilemek

³⁰ *Tasvir-i Efkâr*, (18 Mart 1335). Gothard Jaeschke, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, TTK, Ankara 1970, s. 22.

³¹ Polis Müdüriyet-i Umumiyesi'nden Dahiliye Nezareti'ne, 29 Mart 1919 tarihli tahrirat için bkz. *BOA DH KMS*, 49-2/9.

³² 4 Haziran 1919 tarihli tahrirat için bkz. *BOA DH KMS*, 49-2/27.

³³ *İleri*, (19 Mart 1335).

³⁴ Toker, *age.*, s. 271.

³⁵ *Hakimiyet-i Milliye*, (18 Şubat 1337).

³⁶ *Pontus Meselesi*, s. 44.

amacıyla yanına aldı.³⁷ Londra'ya 3 Mart 1921'de varan³⁸ Patrikhane Heyeti, Müttefik Devletler temsilcilerine *Sevr Antlaşması*'nın kesin olarak uygulanması, aksi takdirde Rumluğun yok olacağı uyarısında bulundu.³⁹ Dorotheos ile Ermeni Patrikhanesi delegeleri, Venizelos aracılığıyla Konferans'a bir de muhtıra vermişlerdi. Rum Patrik Vekili, bu muhtırada; Osmanlı ve Bulgar Trakyası'nın eski Edirne Vilâyeti'nin tamamı, İstanbul, Bursa ve Aydın vilayetlerinin, İzmit ve Biga sancaklarının Yunanistan'a ilhakını talep etmişti.⁴⁰ Dorotheos, Londra'daki teşebbüslerinden bir sonuç alamamış ve bunun ardından 19 Mart 1921 tarihinde felç geçirerek Londra'da ölmüştür.⁴¹

Dorotheos'nun ölümü üzerine Patrikhane meclisleri olağanüstü toplanarak yeni patrik vekili seçimi meselesiyle meşgul olmuş ve nihayet yeni Patrik Vekili Kayseri Metropolit *Nikolaos* olmuştur.⁴² Nikolaos döneminde de önceki dönemde yapılan faaliyetlere devam edilmiş ve daha önce olduğu gibi, Amerika ve Avrupa'da yaşayan bütün Rumlardan maddi ve manevi yardımlarını esirgememeleri istenmişti. Nikolaos, Pontus meselesi için de İtilaf Devletleri temsilcileri nezdinde teşebbüste bulunmuş ve Trabzon'dan İstanbul'a firar eden *Istavrak*'yi İngiliz temsilcilerine takdim etmişti. Bu şahsın fotoğraflar ve mezalimler konusunda bilgili olması dolayısıyla bu konudaki birikiminden faydalanılarak bir eser yazdırıp bu eserin Avrupa'ya gönderilmesi plânlanmıştır.⁴³

Bu sırada, Patrikhane'de yeniden patrik seçilmesi söz konusu olmuştu. Yunanistan'da daha önce seçimleri kaybeden Venizelos yeniden seçim yapılarak Meletios'nun patrik seçilmesini istemekte idi.⁴⁴ Sonuç olarak Patrik Vekili *Nikolaos*'nun azlinden sonra, Fener Rum Patrikhanesi'nde yapılan patrik seçimi neticesi eski Atina Metropolit Meletios Metaksakis⁴⁵ hemen hemen oybirliği ile İstanbul Patrikliği'ne seçilmiş, yeni patrik *IV. Meletios* adını almıştır.⁴⁶

³⁷ *Akşam*, (15 Şubat 1337).

³⁸ *Akşam*, (4 Mart 1337).

³⁹ *Pontus Meselesi*, s.36.

⁴⁰ *Vakit*, (17 Mart 1335). *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dâbülîye Neşreti Emniyet-i Umum Müdüriyeti Asayiş Kalemi*, BOA DH EUM AYŞ, 45/28 (1).

⁴¹ Jaeschke, *age.*, I, s.145. *Hakimiyet-i Milliyé*'de, Dorotheos'nun ölümü ile ilgili şöyle bir yorum yapılmıştır:

“Konferans görüşmelerinin Türkiye lehinde değiştirilmesinden fevkalade müteessir olarak kalp krizinden vefat etmiştir. Her zaman olduğu gibi Londra'da kendisine karşı hararetli bir kabul beklerken, pek ilgisiz bir şekilde karşılanmış olması Dorotheos'yu fena halde rencide etmiş, hatta bu tesiri etrafındakilere göstermekten kaçınmamıştır.” *Hakimiyet-i Milliye*, (27 Mart 1337).

⁴² *Hakimiyet-i Milliyé*, (27 Mart 1337).

⁴³ Hüsnü Himmetoğlu, *Kurtuluş Savaşında İstanbul ve Yardımları*, İstanbul 1975, s.266.

⁴⁴ *Vakit*, (11 Teşrin-i Sâni 1337).

⁴⁵ *İkdam*, (10 Kanun-ı Evvel 1337). Meletios Metaksakis aslen Giritli olup 1910 yılında Kıbrıs Metropolitliğine, 1918 yılında Atina Metropolitliğine tayin edilmiş ve 1920 yılında Venizelos'un hükümetten düşmesinden sonra Kral Konstantin tarafından Atina Metropolitliği'nden

Bu arada Fener Rum Patrikhanesi meclislerinde, önemli konular görüşülmeye devam ediyordu. Örneğin, Patrikhane ruhani ve cismani meclisleri, Yunan Milli Meclisi ve Pontus hakkında İtilaf devletlerine verilecek olan muhtırayı hazırlamak amacıyla görüşmelerde bulundu.⁴⁷ Bu görüşmelerden sonra Patrikhane Hukuk Müşaviri *Kostantinizzen* bu kararları Meletios'ya bildirdi. Patriğin İngiliz Başvekili Lloyd George tarafından kabul edilerek, Anadolu'daki Rumların *Kemalistler* tarafından maruz bırakıldıkları durumları İngiliz Başvekili'ne izah edeceği bildirildi. Patrikhane meclisleri, Doğu Karadeniz Bölgesi'ndeki Rumlara yapılan baskılar hakkında Patrikhane tarafından hazırlanmakta olan muhtıranın, bizzat Patrik Meletios tarafından İngiltere Hükümeti'ne verilmesine karar verdi.⁴⁸

Meletios, Londra'da kendisine Patrikhane tarafından verilen muhtıra doğrultusunda önce İngiliz Başvekili ile bir görüşme yaptı, Lloyd George, Meletios'yu samimi bir surette kabul ederek kendisi ile bir saat kadar görüştü. Lloyd George, Türkiye'deki *Kurtarılmamış Rumlar* hakkında Meletios'ya bazı sorular sordu. Meletios da Türk idaresinde kalan Rumların himayesi için Lloyd George'un yardımlarını istedi. Patrik Meletios, Londra'da bulunduğu sırada *Gonaris* ile de uzun bir görüşme yaptı.⁴⁹

Patrik Meletios'nun İstanbul'a gelişinden sonra O'nun başkanlığı altında toplanan Patrikhane meclislerinde, Anadolu'da ve Doğu Karadeniz'de Ankara Hükümeti tarafından Rumlara yapılan sözde mezalim ve baskıları içeren yeni bir Siyah Kitap'ın yayınlanmasına karar verildi.⁵⁰

uzaklaştırılmıştı. Daha sonra İngiltere ve Amerika'ya gitmiş, patrik seçilinceye kadar Amerika Rumları arasında Doğu Ortodoks Kilisesi ve Yunanlılık lehinde geniş bir bölgede propaganda yapmıştı. Bkz. *Vakit*, (10 Kanun-ı Evvel 1337).

⁴⁶ Meletios, bu tarihlerde Venizelos ile birlikte Amerika'da bulunmaktaydı ve Patrik seçimlerinin geciktirilmemesi ve bu makama Meletios'nun getirilmesi meselesi Amerika'da kararlaştırıldı. İstanbul Mütareke Komisyonu Murahhası, 8 Kasım 1921'de şu beyanatta bulunmuştur:

“Kiryne Stavridis Milli Müdafaa Komitesi Başkanı dün gece Amerika'da Venizelos'un hususi kâtibi Çolainos'dan aldığı telgrafta, Milli Müdafaa Komitesi'nin Patrik seçimleri için hemen faaliyete geçmesini ve bu makama mutlak Meletios'nun getirilmesi için her vasıtaya başvurulmasını bildirmiştir.”

Milli Müdafaa Komitesi bu telgraf üzerine hemen harekete geçerek, 80 Metropolit'in müttefiklik oyu vermeleri ile Meletios'nun Patrik seçilmesini sağlamıştır. *15 Kasım 1922 Kurbanlarının Müdafaaaları*, Haz. Kiryane VOZIKIS, Çev. Ziya GÜNEY, (ATASE Arşivi, Yayımlanmamış Daktilo Metni), Atina P.G. Makri Matbaası, (t.y.), s.155-156.

⁴⁷ *İkdam*, (25 Kanun-ı Sâni 1338).

⁴⁸ *Vakit*, (24 Kanun-ı Sâni 1338). Patrik Meletios da Londra Başvekili ve kralın huzuruna çıkararak Anadolu'daki Rumların maruz kaldığı durumlar hakkında izahat vermeyi, İstanbul Rum Patrikhanesi ile Londra arasında irtibat vazifesini görmek üzere Londra'da bir büro kurmayı planlamıştı. *Vakit*, (8 Kanun-ı Sâni 1338).

⁴⁹ *Vakit*, (24 Kanun-ı Sâni 1338).

⁵⁰ *Vakit*, (23 Mart 1338).

Meletios, her fırsatta yerli Rumları ayinler vasıtasıyla kıskırtmaya devam etmekte ve Rumlar tarafından büyük bir saygı görmekte idi. Örneğin, *Arnavutköy Rum Kilisesi*'nde yapılan ruhani ayine katılmak üzere gittiğinde şerefine bütün Rum ve Ermeni dükkânları kapatılmış, sokaklar Yunan bayraklarıyla süslenmişti. Bu arada dükkânını kapatmak istemeyen Müslüman bir helvacı Rumların ısrarı üzerine dükkânını kapatmış ve patrik karyeye girdiği zaman izci kulüpleri ve Yunan subayları ile silahsız Yunan askerleri ve ahali tarafından karşılanarak, alkışlar arasında kiliseye girmiştir. Meletios burada, mahalledeki bazı tanınmış kişileri özel olarak kabul ederek, Rumların manen ve maddeten Anadolu'da çarpışan Yunanlara yardım etmelerinin insanlık gereği olduğundan bahseden bir konuşma yapmıştır.⁵¹

Patrikhane aynı zamanda dinî konumunu kullanarak yardım toplama faaliyetlerinde de bulunuyordu. İstanbul'da yayınlanan Rumca gazeteler aracılığı ile Patrikhane'ye yardımın her Rum'un mukaddes vazifesi olduğunu, gerçekte Yunanlığın pek buhranlı ve nazik bir anında ruhani makamın kendisine verilen vazifeyi layıkıyla yerine getirebilmesi için her zamankinden daha fazla paraya ihtiyaç duyulduğunu belirterek bütün Rumları bu konuda duyarlı olmaya davet etmekte idi.⁵²

Patrikhane, topladığı yardımların yanı sıra Anadolu'da savaşan Yunan Ordusu için de yerli Rumlara vergiler koymuştu.⁵³

Bu sırada, propaganda faaliyetlerinin bir devamı olarak Patrikhanedeki *Basiret-i Millîye Kalemi*, İzmir ve civarında Hıristiyanların çoğunlukta olduğundan bahseden bir kitap yayınlamış ve bu kitabı başka dillerde tercüme ederek satışa çıkarmayı plânlamıştı.⁵⁴

Fener Rum Patriği Meletios, Rumlara mezalim yapıldığı konusunda İngiltere'yi etkilemek amacıyla Londra'daki temsilcilerine çektiği bir telgrafla, Samsun'dan çıkarılan 1.300 kadın ve çocuğun katledildiğini, bunun kamuoyuna hemen tebliğ edilmesini ve bu hususta kamuoyu oluşturulmasını bildirmişti.⁵⁵ Patrikhane, bu dönemde de silah deposu haline gelmeye devam etmiş ve bu doğrultuda Mudanya'dan 1.200 tüfek ile bir hayli cephane getirtmişti.⁵⁶

Meletios'nun her türlü faaliyetinde Venizelos kendisini desteklemekte ve yapacağı işler konusunda kendisine direktifler vermekte idi. Venizelos,

⁵¹ *BOA DHEUM AYŞ*, 60/1-2.

⁵² *Vakit*, (2 Nisan 1338). Patrikhane, ayrıca hedefine ulaşmak için gerekli olan parayı sağlamak amacıyla kiliselerdeki kıymetli eşyaların tamamen satılması yoluna da gitmişti. Bkz. *İkdam*, (12 Nisan 1338).

⁵³ *Akşam*, (28 Mayıs 1338).

⁵⁴ Toker, *age*, s.315.

⁵⁵ *Hakimiyet-i Millîye*, (21 Haziran 1338).

⁵⁶ *Hakimiyet-i Millîye*, (2 Temmuz 1338).

Londra'da bulunduğu sırada Rum Patriği Meletios'ya bir mektup göndererek; İstanbul'da bulunan Milli Müdafaa Komitesi'ne yardım edilerek korunmasını, büyük bir teşkilat yapılmasını, gerektiğinde bir ihtilal çıkarılarak, suikastlar düzenlenmesini, bunun Yunan Hükümeti'nin menfaatlerini temin edeceğini belirterek Ermeni Komitesi ile ortak çalışmalarını tavsiye etmişti.⁵⁷

Mütareke döneminde, Yunan işgal kuvvetlerinin işlerini kolaylaştırmak, Rum örgütlerinin kuruluş ve faaliyetlerine başlamasına yardımcı olmak işine sadece İstanbul'da bulunan Fener Rum Patrikhanesi öncülük etmemiş, bu konuda metropolitler, papazlar ve kiliseler de önemli bir rol oynamışlardır. Bu çalışmaların özellikle Batı Anadolu ve Doğu Karadeniz Bölgesi'nde yoğunlaştığı görülmektedir.

Metropolitler, yaptıkları propagandalar ile halkı etkilemeye ve yönlendirmeye çalışmışlardır.⁵⁸ Ortodoks din adamları, bir yandan da Rumları kışkırtarak onları Türkler aleyhinde tahrik etmişlerdir. *Aya Fotini Kilisesi*'nde Rum cemaatine hitabeden papazlar pek yakın bir gelecekte Yunan Ordusu'nun İzmir ve çevresini işgal edeceğini gururla açıklıyor, bu münasebetle, ne kadar Türk kanı dökülürse, hepsinin Rumlara helâl olduğunu, bu uğurda çalışanların büyük sevaba nâil olacaklarını müjdeliyorlardı.⁵⁹ Samsun'daki Rum Metropoliti Germanos, bölgede Pontus Devleti kurulmasıyla ilgili propagandayı yürütüyor, Rum çetelerinin çoğunun kontrolünü elinde bulunduruyordu.⁶⁰

Trabzon Metropoliti *Chrysanthos*, Anadolu'daki çalışmaların en başında gelen isimlerinden biri idi.⁶¹ *Nurettin Paşa*, Chrysanthos'nun faaliyetleri ile ilgili olarak hatıralarında şunları söylemektedir:⁶²

“En önemlisi ise; yurdumuzun içinde kurulmuş ve işleyen bütün bu düşmanca tahrik ve teşkilâtı, insanlara dostluk ve barış tavsiye edip, kardeşçe yaşama yolları göstermeleri gereken din adamlarının, yani metropolitlerin,

⁵⁷ Toker, *age*, s.320.

⁵⁸ Papazlar Yunan halkına; “*Ablâk yolundan saparsanız Tanrı sizlere Türkleri gönderecek ve Türkler sizi kesecektir.*” diye vaaz ediyorlardı. Nurettin Türsan, *Yunan Sorunu*, Ankara 1987, s. 198.

⁵⁹ Bezmi Nusret Kaygusuz, *Bir Roman Gibi*, İzmir 1955, s. 159.

⁶⁰ Salahi R. Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, I, TTK, Ankara 1973, s.39. Bülent Atalay, *Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi'nin Siyasi Faaliyetleri (1908-1923)*, TATAV Yay. İstanbul 2001, s. 151-153.

⁶¹ Aslen Gümülcinelisi olup, aile adı Filípides'dir. Heybeliada'daki ihtilâlcisi ruhban okulunda yetişmiş, dört yıl kadar da Almanya ve İsviçre'de tahsilde bulunmuştur. Trabzon Metropolitliği sırasında Pontusçuluk için büyük faaliyetler göstererek, I. Dünya Savaşı sırasında Rusların Trabzon'u işgallerinde İlçe Belediye Meclisi seçimlerini Rum üyelerin kazanmasını sağlamıştır. Daha sonra bu neticeyi, Paris Barış Konferansı'na sunduğu muhtıradan, Rum çoğunluğunun bir delili gibi kullanmıştır. Nuri Yazıcı, *Millî Mücadele'de Canik Sancağı'nda Pontusçu Faaliyetler (1918-1922)*, Çizgi Kitabevi, Ankara 2003. s. 31-32.

⁶² “Nurettin Paşa Pontusçuları Anlatıyor”, *Yakın Tarihimiz*, S:21, (Temmuz 1962), s. 25. Okur, agm, s. 108-109.

papazların idare etmekte olduklarıdır. Papazların, din kisvesi altında ne kanlı faciaların âmili ve teşvikçisi olduklarını ispat edecek yüzlerce, binlerce vesika elde etmiş bulunuyoruz. Meselâ, Trabzon Metropoliti Chrysanthos Efendi, Mütareke esnasında Anadolu'yu dolaşan Amerikan tahkikat heyeti reisi General Harbord ile Paris'te konuşmasına dair Pontusçulara çekmiş olduğu bir telgrafta, (Paris, 20 Ağustos 1919) Pontusçuların bir harekât için şevkle hazır oldukları teminatından bahsediyordu.”

Ortodoks din adamları çok büyük bir taassupla hareket ediyorlar, Rum halkı kışkırtma ve Türklere karşı harekete geçirme konusunda çok önemli icraatlarda bulunuyorlardı. Öyle ki, dinî motifleri ön plânda tutan bu propagandist faaliyetlerde, insanlar dinden çıkmak veya Tanrı'nın gazabına uğramak gibi söylemlerle korkutulmakta, bu şekilde Türklere karşı savaşmaları sağlanmaktaydı. Din adamlarının taassuplarını göstermesi bakımından İznik Başpiskoposu *Vassilios*'nun şu sözleri çok önemlidir: “*Geride bir tek ferdi kalmamak üzere Türklerin tamamıyla yok olmasını ne kadar isterdim.*”⁶³

Anadolu'da Yunan emelleri doğrultusunda faaliyet gösteren bir diğer din adamı İzmir Metropoliti *Chrysosthomos* olmuştur. Yunanların yakın bir zamanda Anadolu'ya çıkacakları haberini alan İzmir Metropoliti Chrysosthomos, 14 Mayıs 1919'da nefret dolu bir hitapta bulunmuş, yerli Rumlar ellerinde silahlarla meydanlarda toplanmıştır.⁶⁴ Nitekim Patrikhane'de plânlanan programların Batı Anadolu'daki öncüsü olan Metropolit, Yunan askerlerini Kordon Boyu'nda dualarla karşılamış, gösterişli bir şekilde hazırlanan dinî bir törenle silahlarını bir araya toplayıp sevinç dansları yapan birlikleri *takedis* etmiştir. Chrysosthomos ayrıca, Yunan askerlerini ve yerli Rumları Türkleri katliâma tâbi tutmaya teşvik etmiştir.⁶⁵

Chrysosthomos'un bu tahrik ve teşvikleri ile Türk bayraklarının yırtılmasına kadar varan taşkınlıklar yapılmıştır. Ayrıca Yunan Temsilcisi *Mavridis*'e Metropolithane'yi karargâh olarak tahsis eden, bir İngiliz savaş gemisinin İzmir'e gelmesi üzerine kiliseye Yunan bayrağı çeken Chrysosthomos, İzmir'e gelen Yunan Kralı'na (12 Haziran 1921), *Ankara Kalesi*'ne çekilmek üzere Efes'te yapılan şatafatlı bir törenle *Doğu Roma İmparatorluğu Bayrağını* teslim etmişti.⁶⁶

Bir diğer din adamı Edirne Metropoliti *Polikaryos*, Trakya'da bulunan Bazı papazları da yanına alarak Atina'ya gitmiş ve orada Edirne'yi kurtardığından dolayı Venizelos'a teşekkür etmiş ve ona uzun ömürler dilemiştir.⁶⁷

⁶³ Gothard Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, Çev. Cemal KÖPRÜLÜ, TTK, Ankara 1991, s. 41.

⁶⁴ Bülent Çukurova, “15 Mayıs 1919 İzmir'de Yunan Mezalimi”, *AAMD*, S:8, (Mart 1987), s. 462.

⁶⁵ Atalay, *age.*, s. 167-168.

⁶⁶ Şahin, *age.*, s. 177-178.

⁶⁷ Mehmet Ali Ayni, *Milliyetçilik*, Marifet Matbaası, İstanbul 1943, s. 315.

Kiliselerin faaliyetlerine gelince; Mondros Mütarekesi'ni takip eden günlerde gerçekleştirilen düzenleme çalışmaları sırasında Patrik Vekil'nin teklifi ile kiliseler arasında bir birlik sağlanması için özel bir komisyon kurulmuştu. Bu dönemde İstanbul'da yapılan Rum nümayişlerinin daha çok kiliseler tarafından yönlendirilip, düzenlendiği ve kiliselerin bu maksatla kullanıldığı görülmektedir.⁶⁸

Örneğin, Mart 1919'da Patrikhane'nin 40 kişilik heyeti Paris'te bulunduğu sırada 16 Mart 1919'da İstanbul kiliselerinde, İstanbul Rumları, ellerinde Yunan bayrakları olduğu halde bir miting yapmışlardır.⁶⁹

Rumların kiliselerde gerçekleştirdiği en büyük nümayişlerden birisi 5 Ocak 1919'da yapıldı: *Aya Tiryada Kilisesi*'nde gerçekleştirilen ayin "*tebcir olunan Rum ve Ermeniler' in istirahat-ı rubu*" içindi.⁷⁰ Bu ayinde konuşan Çanakkale Metropolitleri Türklerin mezaliminden uzun uzadıya bahsederek Rumlarla Ermenilerin Türklere karşı birleşmelerini istedi.⁷¹ Yapılan bu nümayişlere, ayinlere, Fransız, İtalyan ve Yunan general ve subaylarından bazılarının katılması ise kiliselerin bu çalışmalarda ne kadar başarılı olduğunu göstermektedir.

Bu dönemde kiliselerin, sadece nümayişlerin düzenlenmesi ve gerçekleştirilmesi ile yetinmedikleri, Rum çetelerinin silahlandırılmasında da rol oynadıkları görülmektedir. Kiliseler, aynı zamanda bazı Rum-Yunan terör örgütleri tarafından İstanbul'a getirilen silah, üniforma ve cephanelerin saklanması, depolandığı ve sonra uygun bölgelere sevkıyatının yapıldığı yerler haline gelmişti.

Venizelos, bu konuda şunları söylemektedir:⁷²

"Bana verilen ve daha sonra bazı tecelliyâtı ile de hakikate intibak ettiği tespit edilmiş olan teminâta göre; bilcümle küçük büyük şehirler ve kasabalardaki kiliseler ve Rum okulları tamamen birer silah deposu haline ifrağ edilmişlerdi. Bu netice için, o mahalde yaşayan Rumlar, büyük bir basiret ve cesaret göstermişler, Türklerin mabetlere olan hürmet ve mahallî okullara bahsettikleri haklardan istifade etmişlerdir."

Görüldüğü gibi, sadece İstanbul'daki kiliseler ve okullar değil, diğer şehirlerdeki Rum kiliseleri ve okulları da aynı şekilde silah deposu haline getirilmiştir. Ayrıca, güya sefaletе düşmüş, yiyecek ve giyecek sıkıntısı çekmekte olan Rum halkına yardım iddiasıyla sandıklar içinde eşya getirmekte ve bunları

⁶⁸ Bu arada 6 Aralık 1918'de Rum ve Ermeni kiliseleri Türklere karşı işbirliği yapmak gayesiyle Anadolu'da *Rum-Ermeni Birliği Komitesi*'ni kurmuşlardır. Adnan Sofuoğlu, "İstiklâl Harbinde Kiliseler", S:122, *Türk Yurdu*, (Ekim 1997), s. 96.

⁶⁹ Jaeschke, *age.*, s. 49.

⁷⁰ Güler, *age.*, s. 48.

⁷¹ Tansel, *age.*, I, s. 85.

⁷² Şahin, *age.*, s. 166,

da kiliseler dağıtmaktaydılar. Osmanlı Hükümeti, bu eşyanın aslında askeri elbiseler, her çeşit silah ve çok sayıda cephane olduğunu tespit etmişti.⁷³ Nitekim *Marri Mira Heyeti* ve çalışmaları hakkında “*Gayet Gizlidir*” işaretli Harbiye Nezareti'nin orduya, ordunun da 11 Ağustos 1919'da bazı valiliklere gönderdiği bir tamimde bu durum şu şekilde belirtiliyor “*İstanbul Patrikhanesi'nde ve Yunan Konsolosluğu'nda silah ve cephane depo edilmiştir. Umum kiliselerde üniforma vardır. Bu silah ve cephaneyi Kalkış Zırbıslı getirmektedir.*”⁷⁴

Mondros Mütarekesi'nden sonra Patrikhane ve kiliselerin üzerinde en çok çalıştıkları bir diğer konu da, genel olarak İstanbul'daki bütün camiye tahvil edilmiş kiliselerin ve özellikle Ayasofya'nın kilise haline getirilmesi olmuştur. Bu konudaki çalışmaların daha 1919 yılının Şubat'ında başladığı görülmektedir. 1 Şubat tarihinde Patrikhane'de yapılan bir toplantıda *Beyoğlu Edebî Kulübü*'nden İstanbul'da camiye tahvil edilmiş kiliselerin kesin bir listesinin istenilmesi kararlaştırılmıştı.⁷⁵

Yunanlar ve Rumlar devamlı olarak Ayasofya'yı dinî ve siyasî bir faktör olarak kullanmışlardır. Prof. Dr. *Luaris* bu konuda;

“...Şimdi Constantinopol ve bilhassa yeniden canlanan Lagos'un mabedi Ayasoya Kilisesi bu ümitlerin müşahhas bir sembolü haline geldi... Ayasofya'da, düşmanın gelmesiyle yarım kalan mukaddes âyin, büyük kilise duvarları arasında kaybolan Patrik'in bütün ihtişamıyla tekrar ortaya çıkmasıyla devam edecektir...” demektedir.⁷⁶

Mütareke'nin yarattığı uygun ortamı fırsat bilen Rumlar, Ayasofya'yı tekrar kilise yapmak için harekete geçtiler. Bu konudaki teşebbüsler arasında, Bolşeviklerin zulmünden kaçtıklarını iddia eden Rusyalı *on binlerce Rum ailesinin* İstanbul'a yerleştirilmesi ve Ayasofya civarındaki Müslümanların evlerinin zengin Rumlar tarafından yüksek fiyat verilmek suretiyle satın alınması işi de vardı. Bu durum karşısında Osmanlı Hükümeti bazı tedbirler almak lüzumunu hissetmiştir. Vükelâ Meclisi, 28 Mayıs 1919 günlü toplantısında; bu gibi hallerde ferağ muamelesine meydan verilmemesini, elden çıkarılmak istenilen mahallerin Evkaf Nezareti'ne bedelleri tesviye edilmek suretiyle satın alınması cihetine gidilmesini ve bu hususta Haydarî-zâde İbrahim Efendi'nin başkanlığında bir komisyon kurulmasını karar altına aldı.⁷⁷

Buna rağmen Patrikhane ve Rumlar, Ayasofya'yı ele geçirmek kararından hiçbir zaman vazgeçmemişlerdir. Bu işi ani bir gece baskınıyla halletmek

⁷³ Şahin, *age.*, s. 167.

⁷⁴ Bayar, *age.*, V, 193.

⁷⁵ Güler, *age.*, s. 50.

⁷⁶ Şahin, *age.*, s. 178.

⁷⁷ M.Tayyip Gökbilgin, “1919 Yılında Yabancı Devletlerin İşgalleri ve İstekleri Karşısında İstanbul Hükümeti”, *BTDD*, S:34, (Aralık 1987), s. 18-19.

istiyorlardı. Bu düşünceyle atlas üzerine işlenmiş iki buçuk metre genişliğinde bir Yunan bayrağı ile işgal kuvvetlerinin de yardımıyla büyük bir çan hazırlamışlardı. Bu haber, Rum semtlerinde coşkunluğa, mızıkalarla şenlik yapmaya sebep oluyor, diğer yandan Patrikhane de orada âyin yapmak için hazırlanıyordu.⁷⁸ Rauf Orbay'ın hatıralarından öğrendiğimize göre, İzmir'den gelen Rum Metropoliti, Galata'da bir kilise etrafına toplananlarla Ayasofya'ya çekecekleri Yunan bayrağını takdis için merasim yapıyordu.⁷⁹

Yerli Rumların ve Yunanların bu konudaki faaliyetleri oldukça başarılı sayılabilir. Çünkü gerek İngilizler ve gerekse Fransızlar, Ayasofya'nın tekrar kilise haline getirilmesi fikrini benimsemiş görünmektedirler. Meselâ, Lloyd George, 2 Ocak 1918 tarihli memorandumunda, "*İstanbul, bilhassa doğu dünyasının kozmopolit ve milletlerarası bir şehridir. Ayasofya tabiatıyla eski hüviyetine iade edilecektir*" diyordu.⁸⁰

Esasında Ayasofya'nın kiliseye dönüştürülmesi meselesi Patrikhane'nin ve Rumların yaptıkları faaliyetlerden sadece bir tanesidir.⁸¹ Görüldüğü üzere, Patrikhane ve Kiliseler artık 1918-1922 yılları arasında tam manâsı ile bir ihtilal cemiyeti veya teşkilâtı olarak çalışmakta ve hemen hemen bütün Rum-Yunan faaliyetlerini organize etmekte idiler.

Sonuç

Yunanistan'ın işgal siyaseti, belli bir plân dâhilinde yürütülmüştür. Bir yandan ileri sürdüğü iddialar ile Avrupa devletlerini yanına alan Yunanistan, diğer yandan Osmanlı Devleti içindeki Rumları teşkilâtlandırmaya çalışıyor ve Anadolu'da ciddi bir iskân siyaseti takip ediyordu. Yunan işgal siyasetindeki metot ise iddialarını kuvvetlendirmek ve Rum iskânını sağlamak amacıyla Türk halkının imhası ve göçe zorlanması şeklinde cereyan ediyordu. Yunanistan, bütün bu çalışmalarını Fener Rum Patrikhanesi ve onun aracılığı ile kurdumuş olduğu örgüt ve teşkilâtlardan büyük ölçüde faydalanarak yürüttü. Görünüşte insanî amaçlarla Anadolu'ya gelen Yunan gemileriyle getirilen silâh ve cephane kiliselerde saklanmakta ve dağıtımı yapılmaktaydı. Silahlandırılan Rum çeteleri, kendilerini güçlü hissettikleri yerlerde meydana getirdikleri terör faaliyetleri ile bölgede yaşayan Türkleri tedirgin ederek yerlerini yurtlarını terk etmelerini sağlamaya çalışıyorlardı. Bu itibarla Yunanistan'ın işgal hareketini, Yunan işgalinin başlamasından çok önceki tarihlere götürmek mümkündür.

Olayların gelişimi dikkate alındığında, Türkiye Rumlarının

⁷⁸ Şahin, *age.*, s. 178,

⁷⁹ "Rauf Orbay'ın Hatıraları", I, *Yakın Tarihimiz*, s. 112.

⁸⁰ Jaeschke, *age.*, s. 52.

⁸¹ Ayasofya Camiinin, patrikhaneye iadesi ile kilise yapılması için İngiliz ruhani liderlerinden de yardım talebinde bulunulmuştur. *BOA DH KMS*, 49-2/52.

teşkilatlanmasında, Eleutherios Venizelos'un başrolü oynadığı gerek propaganda gerekse aktif faaliyet sahasında Venizelos ve O'nun taraftarı subayların organizasyonun başında yer almasından anlaşılmaktadır. Türkiye Rumlarını teşkilatlandırmak amacıyla, siyasî ve askerî temsilcilerin yanı sıra altı Yunan milletvekilinin de İstanbul'a gönderilmesi, İstanbul'da elçiliğe bağlı *Gizli Yunan Zabıtası* kurulması amacıyla Albay *Zimvrakakis*'nin, çete faaliyetlerinin organizasyonunda Albay *Katebakis*'nin görevlendirilmesi, Venizelos'un Türkiye Rumlarının teşkilatlanmasına ne derece önem verdiğini göstermektedir. Venizelos'un bu faaliyetler için önemli miktarda paralar ayırdığını da incelenen belgeler ışığında söylemek mümkündür. Venizelos'un ayrıca Rum cemaati üzerinde büyük etkisi olduğunu bildiği Fener Rum Patrikhanesi'ne ve kiliselere, kendi isteği doğrultusunda hareket etmeleri için maddi manevi destekte bulunduğu da elde edilen pek çok belgede ortaya çıkmaktadır.

Mütareke Dönemi'nde Fener Rum Patrikhanesi'nin geleneksel *temkinli* politikasını değiştirerek tamamen Osmanlı Devleti aleyhinde açık bir tutum sergilediği, *Dorotheos*, *Nikolas* ve *Meletios* gibi Fener Rum Patrikliği görevinde bulunan kişilerin, Venizelos yanlısı politika izledikleri, her vesile ile Anadolu'da Türklere karşı savaşan Yunan ordusu için para ve gönüllü asker topladıkları söylenebilir. Yine bu dönemde Patrikhane, İtilaf Devletleri nezdinde Paris ve Londra Konferanslarına temsilciler göndererek "*Türklerin zulmüne uğradıkları*" yönünde propagandada bulunmuş ve bu şekilde Türklerle ilgili düşüncelerini tam olarak sergileme fırsatı bulmuşlardır. Patrikhane'nin *Yunanistan'a katılma* gibi kararın yanı sıra bu dönemdeki pek çok uygulamaları, Patrikhanenin bir Türk kurumu olduğunu tamamen unuttuğunu göstermektedir.

Yerli Rumlar, Mütareke öncesi Patrikhane öncülüğündeki teşkilatlanmasını, kiliselerle destekleyerek, mütareke döneminde ise bir dizi askeri, kültürel ve ekonomik nitelikli örgüt ve teşkilâtlar kurdular. Belgeler incelendiğinde, bu örgüt ve teşkilâtların Patrikhane, Metropolit ve Kiliseler desteğinde ve önderliğinde faaliyetlerine hız kazandırdıkları, ayrıca bunların İtilaf Devletleri ve işgalci askerlerle iş birliği içerisine girerek vahşet ve katliamlar yaptıkları tespit edilmektedir. Oluşturulan örgütlerin Batı Anadolu ve Karadeniz Bölgesi'nde katliam yaptıkları ve Trakya'daki Kiliseler ile iş birliği içerisine girerek kurdukları İzcî Teşkilatları ile de askeri eğitimler düzenledikleri ortaya çıkmaktadır. Karadeniz Bölgesi'nde bir Pontus Devleti kurmak amacı güden, Pontus Teşkilatı'nın çalışmaları buna bir örnek teşkil etmektedir.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dâbiliye Nezâreti Emniyet-i Umum Müdüriyeti Asayiş Kalemî Belgeleri, (BOA DH EUM AYŞ)

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dâbiliye Nezâreti İdare-i Umum Müdüriyeti Belgeleri, (BOA DH/İ-UM)

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dâbiliye Nezâreti Kalem-i Mahsusâ Müdüriyeti Belgeleri, (BOA DH KMS)

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Meclis-i Vükelâ Mazbataları Belgeleri, (BOA MV)

Sürelî Yayınlar:

Akşam

Hâkimiyet-i Milliye

Harp Tarihi Vesikaları Dergisi

İkdam

İleri

Tasvir-i Efkâr

Vakit

Kitaplar ve Makaleler

Nurettin Paşa Pontusçuları Anlatıyor (1962) *Yakın Taribimiz*, S:21, (Temmuz), s.25-26.

15 Kasım 1922 Kurbanlarının Müdafaaaları (t.y.) Haz. Kırye VOZİKIS, Çev. Ziya GÜNEY, (ATASE Arşivi, Yayınlanmamış Daktilo Metni), P.G. Makri Matbaası, Atina.

ADIVAR Halide Edip (1994) *Türk'ün Ateşle İmtihanı*, Atlas Yay. İstanbul.

ATALAY Bülent (2001) *Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi'nin Siyasi Faaliyetleri (1908-1923)*, TATAV Yay. İstanbul.

AYNİ Mehmet Ali (1943) *Milliyetçilik*, Marifet Matbaası, İstanbul.

BAYAR Celal (1997) *Ben de Yazdım*, V-VII, Sabah Kitapları, İstanbul.

CRISS Bilge (1994) *İşgal Altında İstanbul (1918-1923)*, İletişim Yay. İstanbul.

ÇUKUROVA Bülent (1997) 15 Mayıs 1919 İzmir'de Yunan Mezalimi, *AAMD*, S:8, (Mart), s.461-471.

GÖKBİLGİN M. Tayyip (1987) 1919 Yılında Yabancı Devletlerin İşgalleri ve İstekleri Karsısında İstanbul Hükümeti, *BTTD*, S:34, (Aralık), s.15-23.

GÜLER Ali (1999) *Düünden Bugüne Yunan-Rum Terörü*, Ocak Yay., Ankara.

HİMMETOĞLU Hüsnü (1975) *Kurtuluş Savaşında İstanbul ve Yardımları*, İstanbul.

- JAESCHKE Gothard (1968) İngiliz Belgeleri Işığında Yunanların İzmir Çıkartması, Çev. Mihin EREN, Belleten, S:128, (Ekim), s.567-576.
- (1970) *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, I, TTK, Ankara.
- (1991) *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, Çev. Cemal KÖPRÜLÜ, TTK, Ankara.
- KAYGUSUZ Bezmi Nusret (1955) *Bir Roman Gibi*, İzmir.
- MIHAILIDIS Kostas (t.y.) *Küçük Asya Seferi*, Çev. S. KARAOĞLU, (ATASE Arşivi, Yayınlanmamış Daktilo Metni), Atina.
- OKUR Mehmet (2002) Millî Mücadele Döneminde Fener Rum Patrikhanesi'nin ve Metropolitlerin Pontus Rum Devleti Kurulmasına Yönelik Girişimleri, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S:29-30, (Mayıs-Kasım), s.101-116.
- ÖKTE Ertuğrul Zekâi (1971) Yunanistan'ın İstanbul'da Kurduğu Gizli İhtilâl Cemiyeti Kordus, *BTTD*, S:40, (Ocak), s.20-23.
- Pontus Meselesi* (1995) Haz. Yılmaz KURT, TBMM Hükümeti Matbuat Müdüriyet-i Umumîsi, Ankara.
- SOFUOĞLU Adnan (1996) *Fener Rum Patrikhanesi ve Siyasi Faaliyetleri*, Turan Yay., İstanbul.
- (1997) İstiklâl Harbinde Kiliseler, *Türk Yurdu*, S:122, (Ekim), s.95-98.
- SONYEL Salahi R. (1973) *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, I-II, TTK, Ankara.
- ŞAHİN M. Süreyya (1996) *Fener Patrikhanesi ve Türkiye*, Ötüken Yay. İstanbul.
- TANSEL Selahattin (1991) *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, I, MEB. Yay. İstanbul.
- TOKER Hülya (2004) *Mütareke Döneminde İstanbul Rumları*, H.Ü.A.İ.İ.T.E, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara.
- TÜRSAN Nurettin (1987) *Yunan Sorunu*, Ankara.
- YAZICI Nuri (2003) *Millî Mücadele'de Canik Sancağı'nda Pontusçu Faaliyetler (1918-1922)*, Çizgi Kitabevi, Ankara.